

Geliş Tarihi / Received
31.10.2025Kabul Tarihi / Accepted
13.12.2025Yayın Tarihi / Published
20.12.2025

DOI | 10.5281/zenodo.17923324

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Kimliği / Article Id: HS-2025-08

Rahip Budrin'in Buhara Seyahati*

The Bukhara Expedition of Priest Budrin**

Şadımın GÜVEN

(Sorumlu Yazar / Corresponding Author)

sadumanguven98@gmail.com

Bir kuruma bağlı değildir, Ordu, Türkiye

It is not affiliated with an institution, Ordu, Türkiye

Öz | 19. yüzyılın ilk çeyreği, Çarlık Rusya'nın Türkistan'daki diplomatik ve stratejik hamlelerinin yoğunlaştığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Rusya hem bölgenin ekonomik potansiyelinden yararlanmayı hedeflemiş hem de bölgedeki hanlıklarla doğrudan temas kurarak nüfuz artırmaya çalışmıştır. Bu temasların önemli bir aracı ise diplomatik ilişkileri geliştiren elçilik heyetleri olmuştur. Bu bağlamda, 1820 yılında dönemin Rus çarı I. Aleksandr karşılıklı ticaret anlaşması yapmak için Aleksandr Negri başkanlığındaki bir Rus elçilik heyetini Buhara Hanlığı'na gönderilmesi emrini vermiştir. Heyette tıp, jeoloji, botanik gibi alanında uzman kişilerin yanı sıra karargâh subayları ve bir elçilik sekteri yer almıştır. Heyete eşlik eden din adamı Rahip Budrin, bu yolculuk süresince heyetin çektiği zorlukları ve başından geçen olayları, Buhara Hanlığı topraklarına girdiği andan itibaren elçinin nasıl karşılandığını, Buhara hanı Emir Haydar'ın kişisel özelliklerini, devletin yapısını, halkın yaşam tarzını, sosyal ve ekonomik konuları ele almıştır. Ayrıca Budrin günlüğünde Buhara'daki Rus esirlerin yaşam koşulları ve uğradıkları muamele ile ilgili gözlemlerde bulunmuştur. Russkie v Buhare v 1820 Godu" başlıklı günlük, sadece diplomatik temasların bir kaydı olmanın ötesinde Buhara'nın toplumsal yapısı, ekonomik düzeni ve siyasi atmosferine dair bilgiler sunması bakımından önemlidir. Bu makalede, Rahip Budrin'in gözlemleri çerçevesinde Buhara Hanlığı'nın 19. yüzyıl başlarındaki genel durumu incelenerek söz konusu kaynağın tarihî değeri tetkik edilecektir.

Anahtar Kelimeler | Buhara Hanlığı, Buhara, Türkistan, Çarlık Rusya, Rahip Budrin

Abstract | The first quarter of the 19th century stands out as a period in which the diplomatic and strategic initiatives of Tsarist Russia in Central Asia were particularly concentrated. Russia aimed not only to benefit from the region's economic potential but also to increase its influence by establishing direct contacts with the local khanates. A key instrument for these contacts was the diplomatic embassies that facilitated relations. In this context, in 1820, Tsar Alexander I of Russia ordered a Russian diplomatic mission, headed by Aleksandr Negri, to be sent to the Khanate of Bukhara to negotiate a bilateral trade agreement. The delegation included experts in medicine, geology, and botany, as well as a staff officer and a chancery secretary. Accompanying the mission, the clergyman Father Budrin recorded the challenges faced by the delegation, the events they experienced, the reception of the ambassador upon entering Bukhara territory, the personal characteristics of Khan Emir Haydar, the state's administrative structure, the lifestyle of the population, and social and economic matters. Moreover, Budrin made observations in his journal regarding the living conditions and treatment of Russian prisoners in Bukhara. Titled Russkie v Buhare v 1820 Godu, this journal is significant not only as a record of diplomatic contacts but also as a source of information on Bukhara's social structure, economic organization, and political atmosphere. In this article, the general condition of the Khanate of Bukhara in the early 19th century will be examined through Priest Budrin's observations, and the historical value of this source will be assessed.

Keywords | Khanate of Bukhara, Bukhara, Turkistan, Tsarist Russia. Priest Budrin

* Bu çalışma, yazarın "Rahip Budrin'in Seyahat Notlarına Göre Buhara (1820)" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir..

** This study was produced from the author's master's thesis titled "Bukhara According to the Travel Notes of Priest Budrin (1820)."

Etik Kurul Onayı | Ethics Committee Approval

Bu çalışma yalnızca tarihsel doküman analizine dayandığı için etik kurul izni gerekmemektedir.

This study is based solely on historical document analysis and does not require ethics approval.

Hakem Değerlendirmesi | Peer-review

Dış bağımsız ve çift kör

Externally and double-blind peer-reviewed

Çıkar Çatışması | Conflict of Interest

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

The author has no conflicts of interest to declare.

Finansal Destek | Funding

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

The author declared that this study has received no financial support.

Bu makale, intihal tespiti amacıyla iThenticate yazılımı ile taranmıştır.

This article has been screened for plagiarism using iThenticate software.

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) kapsamında lisanslanmıştır.

This article is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

AtıfGüven, Ş. (2025). Rahip Budrin'in Buhara Seyahati. *Histosophia*, 2, 40-52.**Citation**Güven, Ş. (2025). The Bukhara Expedition of Priest Budrin. *Histosophia*, 2, 40-52.

Giriş

Çarlık Rusya, ticari potansiyeli yüksek olan Türkistan bölgesindeki hanlıklara ulaşabilmek amacıyla bölgeye bir çok elçilik heyeti göndermiştir. Bu heyetlerin en çok uğradığı noktası ise Türkistan'ın merkezinde yer alan ve bölgenin en kalabalık şehri olması bakımından Buhara olmuştur. Buhara'yı değerli kılan bir diğer özellik ise İran, Afganistan ve Hindistan gibi ülkelere giden ticaret yollarının üzerinde bulunmasıdır (Özkan, 2021, s. 32). Stratejik konumu sayesinde Buhara, Rus tüccarlar için adeta bir cazibe merkezi haline gelmiş ve bu durum Buhara Hanlığı ile Rusya arasında bazı dönemlerde elçilik teatisine zemin hazırlamıştır (Türker, 2020, s. 74). Esasen Türkistan'a gönderilen Rus elçilerinin başlıca amacı, bölgedeki ticaret yollarının güvenliğini sağlamak ve Rus tüccarların çıkarlarını korumaktır. Ancak görevleri bununla sınırlı değildi. Elçiler aracılığıyla hanlıkların iç yapısı, askerî gücü ve siyasi ilişkileri hakkında bilgi toplanmış ve bu bilgiler Çarlık yönetimine rapor halinde sunulmuştur (Özkan, 2019, s. 166).

Rusya'dan Buhara'ya elçi gönderme faaliyetleri esasen 16. yüzyıla uzanmakla birlikte bölgeye yönelik ilgi 18. ve 19. yüzyıllarda artmıştır. Çarlık Rusya'sının görünürdeki amacı, Türkistan hanlıklarıyla dostane ilişkiler kurmak, bölgedeki tüccarların serbest dolaşımını sağlamak ve Rus uyruklu esirleri kurtarmaktır. Ancak bu diplomatik faaliyetlerin arkasında yatan esas hedef, bölgenin ekonomik ve stratejik potansiyelini tespit ederek Buhara Hanlığı'nı Rusya'nın nüfuz alanına dâhil etmektir (Özkan, 2020, s. 189). Bu bağlamda Çarlık Rusya bölgeye yalnızca elçiler değil, aynı zamanda bölgenin yapısını ve kaynaklarını ayrıntılı biçimde incelemekle görevlendirilen seyyahlar da göndermiştir (Koç, 2017, ss. 61-62; Özkan, 2019, s. 165). İki devlet arasındaki ilk diplomatik münasebetlerin Moskova adına Buhara'ya gönderilen aslen bir İngiliz olan Anthony Jenkinson ile kurulduğu bilinmektedir (Barthold, 2024, s. 171). Anthony Jenkinson ile başlayan münasebetler İvan Daniloviç Hohlov, Onisim Gribov, Boris ve Semen Pazuhin Kardeşler, Vasiliy Aleksandrov Daudov, Florio Beneveni, Filipp Sergeyeviç Efremov, Mendiya Bekçurin, Timofey Stepanoviç Burnaşev elçilikleri ile devam etmiştir. 1775 yılından 1819 yılına kadar Buhara Hanlığı'ndan Rusya'ya 11 kez elçilik heyeti gönderildiği bilinmektedir (Muhammajonov & Negmatov, 1957, s. 26).

Rahip Budrin'in de içinde yer aldığı Rus elçilik heyetinin 1820'de Buhara'ya gelişinin hemen öncesinde Buhara ile Rusya arasında diplomatik ilişkiler ivme kazanmıştı. Emir Haydar'ın elçisi Azimcan Mumincanov 1815 yılında Petersburg'a gelmişti. Bu ziyaretin amacı Rusya ile Buhara hanlığı arasında bir ticaret antlaşması yapmak için Buhara'ya bir Rus elçisinin gönderilmesini talep etmek idi. Rus Dışişleri Bakanı K.V. Nesselrod, Çar I. Aleksandr'ın ticaret kervanlarının güvenliği, Buhara'daki Rus esirlerin serbest bırakılması ve Buhara'da daimî temsilcilik bulundurulması amacıyla Buhara'ya derhal bir elçi göndereceğini Temmuz 1816'da duyurmuş ise de bu gerçekleşmemişti. Buhara elçisi Mumincanov'un 1819'da Petersburg'a yeniden gelişinde konu tekrar ele alınmış ve bu defa kısa süre içinde Buhara'ya bir Rus heyetinin gönderileceği kararı ilan edilmişti (Halfin, 1974, s. 155). Dönemin Rus çarı Aleksandr Buhara'yla sıcak diplomatik ilişkilerin kurulmasını arzu ettiğinden dolayı sonuçsuz kalan bu meseleyi bir an evvel hayata geçirmek istiyordu. Bu nedenle teklifi memnuniyetle kabul etmiş hem iki devlet arasında ticari ilişkileri geliştirmeyi hem de ticaret güvenliğini sağlamayı hedeflemişti. Ayrıca Buhara Hanlığı ve Türkistan hakkında geniş ve güvenilir bilgiler edinme niyetindeydi. Rusya'da yeterince bilinmeyen bu toprakların Ruslar açısından pek çok yönüyle incelenip öğrenilmesi büyük önem taşıyordu. Başta elçi olmak üzere heyete dahil edilen kişilerin çok çeşitli uzmanlık alanlarına ve vasıflarına sahip olması bu hususlara verilen önemin göstergesiydi (Ünal, 2021, s. 566; Özkan, 2020, s. 189).

1820 yılına gelindiğinde Buhara Hanlığı'na elçi gönderimi için Rusya'da hazırlıklar başlamıştı. Buhara'ya gönderilecek Rus elçilik heyetinin başına Aleksandr Fedoroviç Negri atanmıştı. Rum asıllı olan Negri, 1806'da Rusya'ya yerleşerek Dışişleri hizmetine girmiş ve burada deneyim kazanmıştı. Ayrıca Farsçaya ve Türkçeye vakıf olan Negri, Doğu'yu yakından tanıyordu (Maslova, 1955, s. 33). Negri başkanlığında Rusya'dan Buhara'ya gönderilen elçilik heyeti, Buhara başta olmak üzere Kazak stepleri ve Türkistan hakkında Rusya ve Batı dünyasında kapsamlı ve en kıymetli eserler bu heyette yer alan kişiler tarafından kaleme alınmıştır. Bu kişilerin başında genel karargâh subaylarından İgor Kazimiroviç Meyendorf, tıp, botanik ve jeoloji uzmanı Eduard Aleksandroviç Eversman, doğa

bilimcisi Genrih Pander ve elçilik sekreteri olarak görev alan Pavel Lukyanoviç Yakovlev gelmektedir. Genel karargâh subaylarından Albay İgor Kazimiroviç Meyendorf'a güzergâhların ve bölgenin coğrafi yönden incelenmesi ve bilhassa Kazak steplerinin panoramasının çıkarılması, kaleler kurulmasına müsait mevkilerin belirlenmesi, haritaların hazırlanması görevi kendisine tevdi edilmiştir (Meyendorf, 1975, ss. 6-7). Onun yardımcıları ise genel karargâh subaylarından topograflar V. D. Volhovskiy ve Timofeyev idi (Jukovskiy, 1915, s. 102). Meyendorf'un 1820 yılındaki Buhara seyahatiyle ilgili kaleme aldığı eseri ilk olarak 1826'da Paris'te Fransızca yayımlanmış ve daha sonra başka dillere de çevrilmiştir (Meyendorf, 1826). Eserin Buhara Hanlığı ile ilgili bazı bölümleri daha o yıllarda Rusya'da çeşitli dergilerde tefrika edilmiştir. Bu dergilerden ilki de Severnyy Arhiv'dir (Sever, 2021, s. 40). Ancak söz konusu eser, tam metin halinde Rusça olarak 1975'te yayımlanabilmiştir.

Hazırlanan heyette alanında uzman kişilerin yer alması, Rusların kadim Türk topraklarına nüfuz etme arzusunun ne kadar kararlı olduğunun bir göstergesidir. Nitekim bahsi geçen kişiler, Buhara'ya yaptıkları yolculuk boyunca not tutan önemli şahıslardır; bunlardan biri de Rahip Budrin'dir.

Rahip Budrin'in Günlüğü

1820 yılında Aleksandr Fedoroviç Negri başkanlığında Rusya'dan Buhara'ya gönderilen heyetin içerisinde bulunan Rahip Budrin'in "*Russkie v Buhare v 1820 Godu (1820'de Ruslar Buhara'da)*" adlı tuttuğu günlük, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Rusya ile Buhara arasındaki ilişkileri ortaya koymada değerli bir kaynaktır. Budrin'in bir din adamı olması dışında hayatına dair bilgiler kısıtlıdır. Ancak seyahati sırasında tuttuğu günlük sadece Buhara şehrini değil aynı zamanda Buhara'ya gidiş ve dönüş yolunda gördüğü nehir ve dağ isimlerini, bölgeye ilişkin coğrafi ve çeşitli etnografik bilgileri içermesi bakımından önemlidir (Güven, 2022, s. 21). Rahip Budrin'in günlüğü kendisinden çok sonra yayımlanmıştır ve eser yayımlandığında Budrin hayatta değildir. Ayrıca Budrin'in günlüğünden bazı parçalar Meyendorf'un eserinin Rusça neşrine ilave edilmiştir (Meyendorf, 1975, ss. 160-163).

Günlüğünü dört başlık altında kaleme alan Budrin, ilk olarak Orenburg şehrinden Buhara şehrine seyahat güzergâhı hakkında bilgi vermektedir. Yol üzerinde özellikle nehir ve dağ isimlerinden, bölgenin coğrafi yapısından ve bitki örtüsünden bahsetmiştir. Bu bölüm heyetin Buhara'ya girişi ve elçilerin karşılanması hakkında verilen bilgilerle sona ermiştir. Buhara Hanlığı'na gelen heyetin Buhara hanı Emir Haydar ile yaptığı müzakereler, diplomatik ritüeller ve Rus esirler meselesiyle ilgili verdiği bilgiler günlüğün ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Üçüncü bölümde, heyetin kaldığı üç ay gibi bir sürede Budrin burada bulunan göletler, kervansaraylar, camiler, hamamlar, pazarlar hakkında bilgi verirken bununla beraber şehirde ticaret, yaygın hastalıklar, Buhara halkının dış görünüşü, Buhara hükümdarı, askerî yapı, hukuk sistemi ve kanunların uygulama biçimi gibi Buhara'ya ilişkin konular hakkında da kısa ama kayda değer bilgiler vermektedir. Günlüğün dördüncü bölümünde ise Buhara'dan Orenburg'a dönüş yolu hakkında bilgiler vererek günlüğünü noktalamıştır.

Heyetin Buhara Yolculuğu

Aleksandr Negri ve beraberindeki heyetin Buhara'ya gitmek için kullanabileceği üç güzergâh vardı. Bu yollardan ilki Orenburg'dan başlıyor, büyük Kazak bozkırından ve Kızılkum Çölü'nden geçerek şehre ulaşıyordu. Bu güzergâh çoğunlukla Buharalı ve Tatar tüccarlar ile birlikte Ruslar tarafından kullanılmaktadır. İkinci yol İran'dan başlıyor, Hazar Denizi ve Karakum Çölünden geçiyordu. Hindistan ile alışveriş yapan tüccarlar tarafından kullanılan üçüncü güzergâh ise güneydoğu Karakum çölü ve Hindukuş Dağlarını aşarak Kabil ve Herat istikametinde ilerlemeyi gerektiriyordu (Özkan, 2022, s. 131). Doğal şartların zorluğuyla bilinen Karakum Çölü aynı zamanda Türkmen aşiretlerin sığınağı olması bakımından 19. yüzyılın sonuna kadar aşılması oldukça güç bir bölge olarak biliniyordu (Karadağ, 2006, s. 110).

Rus elçilik heyeti Buhara'ya varmak için bu güzergâhlardan elbette ilki olan Buharalı ve Tatar tüccarların kullandığı yolu kullanmaya karar verdiler. Orenburg'un askerî valisi General Essen, Buhara'ya gitmesi için görevlendirilen bu konvoyun ağustos ayına kadar Orenburg'da toplanmasını

planladıysa da müfrezenin oluşumu Eylül ortasına kadar uzamıştı. Konvoyun güvenliğinin sağlanmasıyla Rus Kazaklarından müteşekkil 200 Kazak atlı, 200 piyade ve 25 kişilik Başkurtlardan oluşan birlik hazırlanmıştı. Ayrıca elçilik heyetinde yük ve mühimmatı taşıyan toplam 358 deve ve binek hayvanı olarak da 400 at bulunmaktaydı (Meyendorf, 1975, s. 20).

Nihayetinde yolculuk 10 Ekim’de askerî vali G. Essen’in tüm konvoyu Orenburg meydanında toplanması ve denetlemesiyle başlamıştır. Denetlemenin ardından Peterpavl Kilisesi’nde tüm Orenburg halkıyla yapılan kutsal ayin ve dualar eşliğinde heyet Orenburg’dan uğurlandı. Heyet önce Berdyanka Nehri’ne kadar 20 verst¹ ve 251 sajen² yol kat etmiştir. Ardından 11 Ekim’de bir günlük mola verildi. Budrin ilk dinlenme yerinde ailelerinden ve arkadaşlarından ayrılan Rus gezginlerin yüzünde oldukça kasvetli bir görüntünün olduğunu günlüğüne yazmıştır. Zira heyetin üstlendiği bu zorlu görevde başlarına gelebilecek her şey onları korkutmuş ve Budrin bu korkunun sebebini Rusya tarihinde yaşanan şu iki olaya bağlamıştır: Birincisi Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’nin 1717 yılında Hive’ye yaptığı sefer, ikincisi Poruçik Gaverdovski’ın 1803 yılında yaşadığı felakettir. Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy’nin seferi hem Türkistan bölgesinin kısmen keşfi hem de Hazar Denizi’nin kıyılarının haritalandırılması bakımından oldukça kıymetlidir. Trajik bir sonla biten sefer Rusların hafızasından hiç silinmediği gibi Rus literatürüne “*Bekoviç Gibi Kaybetmek*” deyimini kazandırmıştır (Özkan, 2018). Bunun yanı sıra 1803 yılında gerçekleştirilen Gaverdovski’nin seferi ise Rus yönetiminin Türkistan’a ilk silahlı kervan gönderme teşebbüsünde bulunmasından dolayı oldukça mühimdir. Bu sefer de başarısızlıkla neticelenmiş ve Gaverdovski kendi canını zor kurtarabilmiştir (Budrin, 1871, s. 2; Jukovski, 1915, ss. 96-97; Meyendorf, 1975, ss. 23-24).

Türkistan tarihi açısından önemli olan bu seferler, Rusya tarihi açısından da kayda değerdir. Yaşanan olaylardan ders çıkarılması gerektiği vurgulanmaktadır. Aleksandr Negri başkanlığındaki heyet de bunun farkındaydı. Budrin, insanların yüzündeki kasvetli görüntüyü bu iki olaya bağlayarak günlüğünde şöyle yazmıştır: “*Tanrı’nın takdirine dair inancımızdan ilham alarak, umutsuzluğa kapılmadan, belirlenen yola kararlılıkla ve soğukkanlılıkla devam etmekteydik.*” (Budrin, 1871, s. 2).

Yolculuğuna devam eden heyet sırasıyla Bitesu, Burt ve Oazun-Burt nehirlerini geçip İlek Nehri’ne ulaşmıştı. Budrin İlek Nehri’nde Kazak Sultanı Arungazi’nin³ aulları ile karşılaştıklarını söyler. Ayrıca Sultan Arungazi’nin maiyetindeki otuz kişiyle beraber sabah saatlerinde Aleksandr Negri’yi ziyarette bulunduğunu ifade eder. Yolculuğun sekizinci gününde gerçekleşen bu görüşme ardından Kazak Sultanı Rusya’ya bağlılığını beyan ederek, ordusuyla beraber heyete Sır Derya’ya kadar eşlik edecekti. Kazak Sultanı Arungazi’nin bu tutumunun ardında Hive hanı ile yaşadığı çekişmeler nedeniyle kendi hâkimiyetini güvence altına almak arzusu yatıyordu. Nitekim Kazak sultanı sözünü tuttu ve Rus elçilik heyetinin Buhara yolculuğu boyunca koruma görevini kendine vazife edindi (Budrin, 1871, ss. 2-3; Meyendorf, 1975, s. 28). İlek Nehri’nden ayrılarak yolculuğuna kaldığı yerden devam eden heyet 30 Ekim’de Magadjar Dağları önlerine geldi. Magadjar Dağları, Orenburg’dan neredeyse 500 verst uzaklıktaydı. Yollar genellikle tepeler, göller ve tuzlu sulardan oluşuyordu. Budrin yol boyunca gördüğü stepler, karşılaştıkları ormanlar, nehirler, dağlar, kuyular gibi yolun tabii özellikleri hakkında notlar tutmaktan geri durmamıştır. Nitekim Ruslar için bu bilgiler sonraki seferler için hayati derecede kıymetliydi (Budrin, 1871, ss. 4-5). Çoğunlukla kumlu arazilerden geçen heyet Ase-Kuduk⁴ yakınlarında “*saksaul*” olarak bilinen bir ağaç türüyle karşılaşmıştı. Budrin bu ağacın farklı boyutlarda olduğunu söyler. Bu ağacın en önemli özelliği uzun

¹ 1 verst, 1.067 kilometre uzunluğunda eski bir Rus ölçü birimi.

² 1 sajen, 2,13 metre uzunluğunda eski bir Rus ölçü birimi.

³ 19. yüzyılda Küçük Orda Kazakları arasında siyasi bir karmaşa hâkimdi. Bu dönemde, Ebulhayr ailesine muhalif Batır Sultan soyundan gelen Arungazi öne çıktı. Dedesi Kaip Sultan ve babası Ebulgazi bölgedeki önemli hanlardandı. 1815’te Şekti boyu tarafından han ilan edilen Arungazi, saldırı ve yağma faaliyetlerini durdurarak boylar arasında birlik sağlamaya çalıştı. Muhaliflere sert tedbirler uyguladı, şer’i mahkemeleri işler hâle getirdi ve vergi sistemini düzenledi. Hive ve Buhara ile ilişkiler kurdu, Şirgazi Han’ın güçsüzlüğünden faydalanarak bölgesinde nüfuz kazandı. 1817’de birçok uruğun desteğiyle han seçildi ve Rusya’dan tanınma talep etti ancak bu kabul edilmedi. 1821’de Petersburg’a çağrıldı, fakat 1823 yılında tutuklanarak Kaluğa Kalesi’ne gönderildi ve 1833’te ölümüne dek orada yaşadı. Bkz. Yorulmaz, 2013, ss. 275-277; Ünal, 2010, s. 75.

⁴ “Kuduk” derin kuyu manasına gelmektedir. Bkz. Togan, 1981, s. 16.

süre yanıyor olmasıdır. Ayrıca kökü toprağın çok derininde olmadığı için bir insan en kalın saksaulu bile kökünden rahatça kırabilirdi. Bu ağaç hem Kazak bozkırlarında hem de Buhara'da oldukça fazlaydı (Budrin, 1871, s. 7). Büyük ve Küçük Barsuk çöllerinden geçen heyet Sır Derya'ya yaklaşıyordu. Kumlu arazileri geçtikten sonra Sarıbulak pınarına geldiler ve burada dinlendiler. Pınarın suyu oldukça iyi ve kumu killi idi. Buradan Termenbes Dağı'nın önlerine geldiler. Bu dağın eteklerinde saksaul bolca yetişiyordu. Tarihler 12 Kasım'ı gösterdiğinde heyet Karakum Çölü'ne ulaşmıştı. Oldukça büyük bir alanı kapsayan bu çölde suyun olmaması yolculuğu zorlaştırıyordu. Kumlu arazilerden geçen heyet yoluna devam ediyor ve donmuş yüzeyi ile hoş bir manzara sunan Aral Denizi'ne ulaşıyorlardı. Aral Denizi kuzeyde ve batıda yüksek bir dağ ile çevriliydi. Yolculuk boyunca pek çok göl, nehir ve dağ geçilmiş ve nihayetinde 19 Kasım'da Sır Derya önlerine gelinmişti. Budrin Sır Derya yakınlarında kilden dörtgen şekilde yapılmış Kazak mezarlıkları gördüğünü söyler. Ayrıca bölgenin doğu yönünde uzanan hendeklerin olduğunu belirtir. Orenburg-Sır Derya arası kat edilen mesafe 878 verst idi. Sır Derya Hokand, Hocend, Taşkent ve Buhara idaresindeki pek çok bölgeden geçiyor, birçok ırmağı içine katarak Kazak steplerine uzanıyor ve sonunda Aral Denizi'ne dökülüyordu. Bölgede balık çeşitleri ve saksaul oldukça fazlaydı. Heyet Sır Derya üzerinden, nehrin üstünü kaplayan buzları, düz ve killi yollardan geçerek yola devam etti. Dört gün süren yolculuğun ardından Kuvan Derya'ya ulaştılar. Bu nehir Sır Derya'ya göre daha küçük bir nehirdi. Budrin Sır ve Kuvan nehirlerinin heyetin burada bulunduğu tarihten önce donduğunu söyler. Bir din adamı olan Budrin bu durumu Tanrı'nın takdiri olarak yorumlar. Zira Sır ve Kuvan nehirleri heyet gelmeden önce yükselmişti. Bu durumdayken heyet gelmiş olsaydı sadece iki adet bulunan tekneleri, erzakları, at arabaları ve özellikle soğuk dönemlerde yüzemeyen develeri geçirmek oldukça zor olacaktı. Nitekim Troitsk'den gelen bir Buhara kervanının Sır Derya'nın donmasını iki hafta beklediğini günlüğüne yazmıştır (Budrin, 1871, s. 10; Meyendorf, 1975, ss. 38-39).

Bir gün molanın ardından yola kaldığı yerden devam eden heyet Kuvan Derya'nın yukarisından 16 verst ve 249 sajen yol kat etmişti. Büyük ormanların bulunduğu ve saksauların arasında yolun sol tarafından artık kimsenin uğramadığı Karakalpak harabelerini gördüler. Budrin bahsi geçen bu bölgede çok sayıda kaplumbağa kafatasına rastladığını yazmıştır. Heyet eskiden büyük bir nehir olan Yan Derya da bir gün mola verdi. Burası uzun süredir sazlıklarla kaplanmış ve yer yer çukurların içerisinde çamurlu suyun bulunduğu bir vadiye dönüşmüştü. Budrin bu bölgede Hivelilerin sık sık kervanlara saldırıp yağmaladıklarını yazmıştır. Yan Derya'dan sonra Kızılkum çölüne girilecek ve bu yol hem elverişsiz olacak hem de su bulmak gitgide zorlaşacaktı. Bu sebeple heyet hayvanlar ve insanlar için 5 günlük su tedariki yaparak yola devam etmiştir (Budrin, 1871, ss. 10-11).

7 Aralık sabahı elçilik heyeti Boka kuyularına vardı. Kuzeyde ve batıda kayalık sarp dağlarla çevrili olan Boka kuyularının suyu oldukça iyi idi. Budrin Boka kuyularını çevreleyen dağların "ertau" yani cesur veya yağmacı olarak adlandırıldığını ve Hivelilerin Buharalı ve Kazaklardan oluşan kervanları yağmaladıkları için kuyuya bu ismin verildiğini düşünmüştür (Budrin, 1871, s. 2; Meyendorf, 1975, s. 48). Boka kuyularını geçen heyet Yuskuduk'a ulaştı. Genel olarak bu güzergâh üzerinden geçen kervanlar bahsi geçen kuyulardan su tedariki sağlayarak istifade ederlerdi. Buralar Orenburg'dan Buhara'ya giden yol boyunca en tehlikeli yerlerdi. Kızılkum'a ulaşan heyet artık oldukça zorlanıyordu. Bu bölgenin hem çorak oluşu hem de bölgede suyun bulunmaması heyet için oldukça meşakkatliydi. Buralarda sıcak yaz aylarında yolda yorgun düşerek telef olan sayısız deve, at ve koyun kemiklerine rastlamışlardı. Budrin bu kumları geçtiğinde heyetteki 52 Başkurt atından sadece 26'sının kaldığını ve kalanlarla Buhara'ya zor ulaştıklarını ifade eder. Heyetin bu bölgelerden geçişi sonbahara denk gelmesine rağmen susuzluk ve yorgunluk heyet içerisinde belirgin bir şekilde hissediliyordu. Budrin bahsedilen bölgeden geçerken yaşadıkları bu sıkıntılardan dolayı "Bu kumlarda birileri kuyular açmış olsaydı insanlığa olağanüstü hizmet etmiş olacaktı." ifadelerinde bulunarak çekilen sıkıntıları dile getirmiştir. Ayrıca Budrin'in duyduklarına göre eskiden buralarda kuyular varmış fakat yağmacı Hiveliler kervanlara saldırdıkları için bazı elverişli olan kuyularda kapanmıştır (Budrin, 1871, ss. 12-13). Yuskuduk'u geride bırakan heyet Kapkataş Dağları önlerine geldi. Ardından Batkakum kumlarından yola devam ettiler. Bu kumlardan sonra tekrar dağlık bir bölgeye geçip Karagata pınarının yakınlarında mola verdiler. Söz konusu pınarın suyu ılık ve kükürtlüydü. Çevresinde ise çok sayıda dut ağacı yetişmekteydi. Pınarın doğusunda kilden yapılmış

harabeler ve sürülmüş eski tarlaların izleri vardı. Budrin bu harabelerde eskiden Buhara manastırları olduğunu ve orada keşişlerin yaşadığını nakleder. Ayrıca burada tüm Buharalıların saygı duyduğu bir evliyanın üzerine çaputların bağlandığı birkaç mezarın olduğunu gözlemlemiştir (Budrin, 1871, s. 14).

Karagata pınarından ilerleyen heyet nihayetinde Agatma önlerine geldi. Burada sabah saat 11 civarında elçilik heyetini 40 kadar Buharalı karşıladı ve kadim Türk topraklarına selamette ulaşmalarından dolayı tebriklerini sundu. Ardından heyete Buhara bölgesinde yetişen kuru üzüm, nar, kavun; atlara ise buğday ve saman tedarik ettiler. Heyet Agatma pınarı kenarında bir gün geceledi. Söz konusu pınarın suyu tuzluydu. Buradan yarım günlük mesafede tuğladan yapılmış ve Rusya'dan getirilen malların vergilerinin toplandığı bir gümrük bulunmaktaydı. Heyet Kızılıkum'u geçtikten yaklaşık 7 gün sonra ilk Buhara yerleşim yeri olan Kagatan köyünde bir süre dinlendi. Köyün yakınlarında 150 Buharalı asker heyeti karşıladı. Kalabalığın içinden geçen heyet yürümekte epeyce zorlandı. Negri ve heyeti, Rusya'dan gelen kervanlardan vergi toplamak için Buhara Hanı Emir Haydar'ın koşbegi'ne⁵ ziyarette bulundu. Ertesi gün, 16 Aralık'ta bir günlük molanın ardından yola devam edildi. Bundan sonraki süreçte heyet hiç duraksamadan birçok köy ve kasabadan geçti. Oldukça küçük bir nehir olan Vapkan Nehri'nin üzerinden Vapkent şehrine ulaşılar. Buralarda dar geçitler ve sayısız hendekler vardı. Vapkent'ten 5 verst mesafede yer alan Zerefşan Nehri'nin üzerindeki taş köprüden geçtiler. Yakovlev bu taş köprü'nün mimarının ismiyle anılan "*Mihter Kassim*" olduğunu ifade etmiştir (Nazarov, 1823, s. 34). Budrin'in aktardığına göre Zerefşan Nehri 20 sajen genişliğinde olup suyu temizdir. Üzerinden çekilen hendekler sayesinde tüm Buhara'nın bu nehirden beslendiğini ifade etmiştir (Budrin, 1871, s. 15). Burada büyük bir kalabalık heyetin çevresini kuşatmıştı. Bando eşliğinde sıra halinde ilerleyen Rus heyeti Buhara'ya iki verst mesafede ve vezire ait olan Bazarçi köyüne geldi. Burada kamp kuran heyeti azathan⁶ karşıladı ve hoş geldin konuşması yaptı. Tarihler 20 Aralık gününü gösterdiğinde Aleksandr Negri başkanlığındaki heyet Buhara kentinde halka açık bir törenle şehre giriş yapmıştır. 10 Ekim'de Orenburg'dan yola çıkan Aleksandr Negri başkanlığındaki heyetin yolculuğu 69 gün sürmüş ve toplam 1525 verst yol kat edilmiştir (Budrin, 1871, ss. 15-16).

Heyetin Buhara'ya Ulaşması ve Budrin'in Gözlemleri

Buhara'ya yakın Bazarçi köyüne kamp kuran heyete 19 Aralık saat 10 civarında dönemin Buhara Hanı Emir Haydar tarafından bir memur gönderildi. Diplomatik kurallar gereği Elçi önce sağlık temennisinde bulundu⁷ ve Koşbegi Hâkim Bey ile aralarında elçiliğin kabulü hakkında müzakereler yapıldı. Aleksandr Negri Rusya'nın şanı ve şerefine atıflarda bulunarak Rus hükümdarı tarafından gönderilen mektubun hana takdim edilmesinin ardından kendisinin oturmasına ve konuşmasına izin verilmesini istedi. Nitekim Buhara hanı bu duruma itiraz etmedi. Böylece heyet 20 Aralık sabahı saat 10 civarında Buhara'ya önlerinde piyade ve süvari birlikleriyle beraber giriş yaptılar. Arkalarında ise Rusya'dan Buhara hanına getirilen hediyeleri taşıyan 8 kişi⁸ bulunmaktaydı. Bunlar iki samur kürkü, birkaç kılıç, vazolar, çay bardakları, nargile, ayna gibi değerli hediyelerdir (Budrin, 1871, ss. 16-17).

Büyük bir kalabalıkla şehre giren heyet Buhara'nın dar sokakları nedeniyle hanın sarayına ulaşmakta güçlük çekmiştir. Buhara'ya gelen neredeyse çoğu seyyah, gezgin ve diplomat Buhara'nın oldukça dar sokaklara sahip olduğunu notlarına kaydetmiştir (Burnes, 1834, s. 277; Halfin, 1983, s. 57; Olufsen, 1911, s. 305). Sonunda hanın sarayına gelindiğinde Negri, maiyetindekiler ve 30 piyade

⁵ Ordugahın emiri veya komutanı anlamına gelen makamdır. Mangıtlar dönemine ait kaynaklara göre bu makam, ülkede emirden sonra gelen en yüksek makam olarak görülmektedir. Bkz. Ükten, 2018, 155.

⁶ Yakovlev'in notlarında "Dabaşı Azathan" olarak geçmektedir. Dabaşı/Deh-başı, Buhara ordusunda onbaşı rütbesidir. Bkz. Nazarov, 1823, s. 35.

⁷ Türkistan'ın içlerine gönderilen her elçiye "nakaz" adı verilen talimatnameler verilirdi. Nakazlarda; bölge hakkında bilgi toplamak dışında elçinin nasıl davranması gerektiği hususunda bazı maddeler bulunmaktaydı. Harfîyen uyulması gereken bu maddelere göre elçiler kendi düşüncelerini ekleyemez veya bu maddelerden herhangi birini çıkaramazdı. Bahsi geçen talimatnamelerin başında ise gelen elçinin sağlık temennisinde bulunması geliyordu. Bkz. Bohlen, 1966, ss. 341-358; Sela, 2013, s. 75.

⁸ Yakovlev hediyeleri taşıyanların sayısını 14 olarak vermiştir. Bkz. Nazarov, 1823, s. 35.

(Rus) içeri alınmış, ordunun geri kalanı ise sarayın önünde bekletilmiştir. Sarayın içinde çeşitli koridorlardan geçtikten sonra hanın bulunduğu odaya ulaşan heyet, hediyeleri, elçilerle ilgilenmek ve mesajları iletmekle görevli saray hizmetlileri olan *yasavullar* tarafından odaya girmeden önce teslim alındı (Burton, 1997, s. 26; Hatunoğlu, 2016, s. 491). Elçi mahiyetiyle birlikte hanın huzuruna çıktı. Han, İran halılarıyla döşeli büyük odada, kısmen yüksek bir mevkide oturmakta olup, üzerinde şal halat (çapan/cüppe/entari) vardı, kuşağında kıymetli bir hançer, sarığında siyah kuş tüyü bulunuyordu. Hanın sağ tarafında vezir, sol tarafında ise iki oğlu ayakta hazır vaziyette idiler (Budrin, 1871, s. 17; Nazarov, 1823, s. 35). Elçi Negri Farsça konuşma yaptı. Yakovlev elçinin konuşmasına ilişkin şu bilgileri aktarır:

Merhametli hükümdarım Rusya İmparatoru siz majestelerine özel teveccühünü ve dostluğunu izhar ederek, ticaretin, her iki devletin tebaalarının refahının temellerini atmak üzere beni siz majestelerine elçi olarak gönderdi. İmparatorun fermanı muhtevasında hükümdarımın niyetlerini ve onun yöneticilere karşı şanlı, yüce ve şöhretli niteliklerini ayrıca kendi tebaasının refah temellerini nasıl attığını görün. Eğer hükümdarımın emirlerini yerine getirir ve siz majestelerinin teveccühünü kazanırsam kendimi gerçekten mutlu sayarım. İmparator hazretleri siz majestelerine dostluğunun nişanesi olarak, hâkim olduğu topraklarda üretilmiş olan bazı hediyeler gönderdi (Nazarov, 1823, s. 36).

Konuşmasını yapan elçi mektubu öptü, başına kaldırdı daha sonra vezire verdi ve yerine oturdu. Vezir ise mektubu hana teslim etti (Budrin, 1871, s. 17). Rus imparatorunun dileklerinin kendi dilek ve arzularıyla örtüştüğünü görmekten çok memnun olan han, her iki devletin menfaati için derhal Rusya'dan Buhara'ya, Buhara'dan Rusya'ya daha sık kervan gidip gelmesinin gerekliliğinden bahsetti (Nazarov, 1823, ss. 36-37). Ardından han, sarayın önünde bekleyen askerleri görmek istedi, askerler içeri alındığında kendisini selamlayanlara “*Yakşi*”, yani “iyi” diye cevap verdi. Böylece merasim sona erdi ve elçi mahiyetiyle birlikte, kendisine tahsis edilen şehrin en iyilerinden olan vezirin evinde konakladı. Konvoy ise Bazarçi köyüne geri dönerek, oradan ayrılana kadar kendilerine tahsis edilen yerde kaldılar (Budrin, 1871, s. 17).

Budrin'in günlüğüne göre Buhara hanı Emir Haydar heyet ve konaklamalar için yalnızca 32 rubleye tekabül eden iki Buhara altın sikkesi ayırmış, bu düşük miktar heyet tarafından hoş karşılanmamıştır. Budrin, Buhara hanını açıkça rencide etmemek için Negri'nin bu parayı kendisi ve heyetinin geçiminden ziyade atların bakımı için kabul ettiğini belirtmiştir. Budrin'in gözlemlerinde dikkati çeken konuların başında elçinin han ile ilişkisinin vezir vasıtasıyla gerçekleştiği gelir ve günlüğünde şu ifadeler yer verir: “... *Han onun (Elçi Negri'nin) tüm taleplerine kayıtsız kalmıştır. Sayısız arzına çok ender cevap veriliyordu, zira Elçi işleri ancak vezirle konuşabiliyordu. Vezir ise, öyle görünüyor ki, heyet ile han arasındaki anlaşmazlıkların baş mimarıydı. Etrafında 10 kadar Rus bulunduran vezir öyle kurnaz ve sinsiydi ki tek amacı elçi ve han arasına nifak sokmaktı. Hanı Rus heyetin taleplerini reddetmeye ikna etmek için elinden geleni yapıyordu...* (Budrin, 1871, ss. 18-19)”. Anlaşılabacağı üzere Budrin, Buhara hanıyla görüşmemelerinin nedenini vezir olarak görürken, elçinin isteklerine karşı ise hanı duyarsız olarak görmektedir. Negri'nin sayısız ve ısrarlı görüşme talebine karşılık nihayetinde 22 Şubat'ta han görüşmeyi kabul etmiştir. Bu görüşmede bahsedilen konu Rus esirler meselesi olmuştur. Budrin, Buhara'da zor işlerin çoğunu Rus esirlerin yaptığını ve sahipleri tarafından özgürlüğüne kavuşmuş olsalar dahi ülkelerine dönmelerine izin verilmediğini ifade etmiştir. Buna karşılık han, Negri'nin bu talebini kesin bir dille reddetmiştir. Üstelik heyetin 12 gün sonra yola çıkma emrinin verilmesi Negri ve heyetini oldukça rencide etmiştir. Budrin, handan böyle bir cüretin öngörülemediğini günlüğüne yazmıştır (Budrin, 1871, s. 29). Bazarçi köyüne geri dönen elçi orada himaye arayışında olan çok sayıda Rus esirle karşılaşmıştır. Budrin'in anlatımlarına göre elçi Hristiyan sevgisiyle hareket ederek Rus esirlerin birçoğunu 60 ila 70 Buhara altın sikkesi ödeyerek satın almış, bazı serbest bırakılan esirleri ise Rusya'ya geri dönme umuduyla koruma altına almıştır. Buharalıların esirleri satmakta olduğunu öğrenen han, esirleri satan herkese 100 altın sikke tutarında para cezası uygulamış, sahiplerinden firar eden esirlerin bulunması ve hapsedilmesi emrini vermiştir (Budrin, 1871, ss. 19-20).

Askerî konuda nitelikli olan Ruslar bilhassa ateşli silah ve top yapımını iyi bildiğinden Buhara ve Hive’de Rus esirler oldukça değerliydi ve önemli askerî rütbeler almaktaydı. Bu nedenle Rus yönetimi, Rus esirlerin Türkistan hanlıklarında barınmasını istemiyordu. Budrin Türkistan hanlıklarının silah üretimi gibi teknik konularda oldukça yetersiz olduğunu ifade ederek Türkistan’ın askerî gelişiminde Rus esirlerin önemine vurgu yapmıştır (Budrin, 1871, s. 27).

Budrin günlüğünde özellikle Buhara Hanlığı’nın yönetim yapısına dair gözlemlerine yer vermiştir. Hanlığın yönetim yapısını hanın şahsi iradesi ve Müslümanlığın kutsal kitabı Kur’an olmak üzere ikiye ayırmıştır. Budrin’in gözlemlerine göre han, devlet işlerini yazılı herhangi bir karar gerekmeksizin sadece sözlü talimatlarla yürütüyordu. Hanın iradesi neredeyse sınırsızdı (Budrin, 1871, s. 34). Oysaki Budrin’den çok sonra Buhara’ya gelen Hanikov Buhara hanının gücünün Müslümanlığın kabul ettiği Kur’an, Tefsir ve Hadis yasaları ile sınırlandırıldığı açıklamıştır (Hanikov, 1843, s. 179). Budrin konuyla ilgili bilgiler vermeye devam ederken Buhara’da en yaygın dinin İslamiyet olmasına rağmen dinin çok katı bir biçimde yaşanmadığını ifade etmiştir. Buhara’da geçerli olan yasanın İslam kanunu olmasına karşın Buharalıların buna riayet etmediğini belirtmiştir. Bir din adamı olarak gözlemlerde bulunan Budrin İslam inancında sarhoşluk, dolandırıcılık, aldatma gibi olguların Buhara toplumunda oldukça yaygın olan kusurlar olduğunu ifade etmiştir. Müslüman olan halkı ise sadece kendilerini mümin ve kendi dinlerini diğer tüm dinlerden üstün gördüklerine dair eleştirmiştir (Budrin, 1871, s. 34).

Budrin, Buhara’daki camilerin yapısı, sayısı ve İslam inancının uygulanışı hakkında da gözlemlerini aktarmıştır. Ona göre Buhara şehrinde 360 cami bulunmakta olup; bunların çoğunun dış yüzeyi renkli boyalarla boyanmış ve kilden yapılan parmaklıklarla çevrelenmişti. Camilerin içerisinde zemine serilen ve ibadet edenlerin oturduğu halı, keçe ve hasırın olduğunu da belirtmiştir. Budrin’in aktardığına göre, Buhara halkı cuma günleri tüm işlerini bırakarak ibadet için camilere gitmekteydi. Namaz vakti geldiğinde Han, en görkemli kaftanını ve sarığını giyerek, en iyi Argamak’a⁹ binip maiyeti eşliğinde saraydan ayrılırdı. Budrin’in gözlemlerine göre Buhara halkı, Han’ın geçişi sırasında başlarını eğerek ve “*Selamünaleyküm*” diyerek saygılarını sunardı. Han’ın camiye girişi büyük bir törensellik içinde gerçekleşir, ibadet tamamlandıktan sonra zaman zaman Han’ın cemaat önünde vaaz verdiği de görülürdü. Han’ın camiden ayrılarak saraya dönüşü de yine aynı törensel düzen içinde yapılmaktaydı (Budrin, 1871, s. 24).

Budrin’in gözlemleri ilk bakışta kendi içinde bir çelişki barındırıyor gibi görünmektedir. Zira bir yandan Buhara’da İslam’ın katı biçimde uygulanmadığını, halkın dini kurallara tam anlamıyla riayet etmediğini belirtirken; diğer yandan cami sayısının fazlalığı, cuma namazına katılımın yaygınlığı ve Han’ın ibadet törenlerini ayrıntılı biçimde anlatması, dinin toplumsal yaşamda oldukça görünür olduğunu göstermektedir.

Budrin hem siyasi hem de dinî otoriteyi temsil eden Buhara hanı Emir Haydar’ın fiziki ve kişisel özellikleri hakkında da bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Günlüğünde Buhara hanı Emir Haydar’ın orta boylu, oldukça hoş ve iyi simaya sahip bir hükümdar olarak tasvir etmiş ancak zevkine düşkünlüğü nedeniyle onu şu sözlerle eleştirmiştir: “... zamanının çoğunluğunu tebaasındakilerin düzeni ve koruma işlerinden ziyade eşleri ve onlarca cariyesi arasında zevklerini tatmin ederek geçirmektedir. Çok sık düğün merasimleri düzenler ve her daim en güzel kadınlarla evlenir. Giyim kuşamı sıradan bir Buharalıdan farklı değildir ve bütün işleri sadece ibadet ve şehvetten ibarettir. (Budrin, 1871, ss. 34-35)”. Oysaki Mangıt hanedanının resmi kurucusu olarak bilinen Şah Murad’ın halefi olan Emir Haydar tıpkı babası gibi sufi bir yaşam tarzında hayatını geçirdiği bilinmektedir. Nitekim “*seyyid*”¹⁰ unvanını kullanan ilk Buhara hanı Emir Haydar’dır (Özkan, 2021, ss. 67-68; Hatunoğlu, 2016, s. 501).

⁹ Meyendorf’un ifadelerine göre “Argamak” olarak adlandırılan bu büyük ve hızlı atlar olağanüstü bir bakıma tabi olmakla beraber Türkmenlerin bölgeye getirip yüksek meblağ karşılığında Buharalılara satılıyordu. Eversman ise Türkmenlerin en saygın atlarının “Argamak” olduğunu belirtmiştir. Bkz. Meyendorf, 1975, s. 111; Nazarov, 1823, s. 56.

¹⁰ Hz. Muhammed soyundan olanlara verilen unvandır. Öyle ki Emir Haydar’ın annesi tarafından seçeresi hem Cengiz Han’a hem de Hz. Muhammed’e dayanıyordu. Seyyid gibi dini unvanları kullanması, müderrislik yapması ve tarikatlara katılması Emir Haydar’ın ulemanın desteğini almasını sağladı. Emir Haydar’ın yöneticilik yaptığı yıllarda artık

Budrin, İslam dünyasının önemli ilim merkezlerinden biri olan Buhara'da eğitim sistemine ilişkin de bazı gözlemlerde bulunmuştur. Onun Buhara tasvirlerinde eğitim müessesesi olarak mektepleri ele aldığını görüyoruz. Öyle ki, Buhara Hanlığı'nda Müslüman eğitim kurumları mektep ve medrese olarak ayrılıyordu. Mektepler günümüzde ilkokul diyebileceğimiz kurum iken medreseleri ise yükseköğretim kurumu olarak ifade edebiliriz. Dönemin Buhara hanı Emir Haydar, babası Şah Murad gibi dinî eğitime önem veren bir han olmakla birlikte Buhara'da eğitimin destekleyicileri sıfatıyla müderris olarak medreselerde bizzat ders verdiği bilinmektedir (Koç, 2020, ss. 8-10). Bir din adamı ruhuyla gözlem yapan Budrin dinin eğitim sistemi üzerinde etkisine ve verilen eğitimin yetersizliğine dikkat çekerek, Buharalıların ileri yaşlara kadar eğitim görmelerine rağmen yine de bilgisiz kaldıklarını ifade eder. Bunun sebebini ise Kuran'ın öğretilerine körü körüne bağlı olmaları olarak açıklamıştır (Budrin, 1871, ss. 24-25).

Budrin, bir din adamı olmasına rağmen Buhara'nın sosyal hayatından ekonomisine kadar gördüğü ve duyduğu pek çok bilgiyi günlüğüne kaydetmiştir. Bunların başında ise Buhara halkının mustarip olduğunu *rişta*, *sıtma* ve *uyuz hastalığı* gelmektedir. Budrin Buhara topraklarında rişta hastalığının çok yaygın olduğunu bunun sebebini ise havuzların çok olmasına bağlı olarak bunların içindeki suyun sık sık değiştirilmemesinin çeşitli mikrobik hastalıklara yol açmasından kaynaklandığını ifade etmiştir. Yine bölgede bulunan akarsuların şehirlerin içinden geçmeyişi, şehir içinde kum ve tozun sürekli rüzgarlarla taşınması ve temizlik anlayışının olmaması şeklinde yorumlamıştır (Budrin, 1871, s. 36). Budrin'in aksine Meyendorf, Buharalıların bu hastalığı tedavi etmeyi bilmediğini ifade eder (Meyendorf, 1945, s. 88). Tıp, botanik ve jeoloji uzmanı olan Eversman rişta hastalığının özellikle Buhara'da yaygın olduğunu fakat Türkistan bölgesinde yer alan Taşkent, Hokand gibi şehirlerde bu hastalığın pek görülmediğini duymuştur (Meyendorf, 1945, ss. 155-160).

Buhara halkının giyim-kuşamı hakkında gözlemlerde bulunan Budrin, her iki cinsin kendine özgü kıyafetleri olduğunu yazmıştır. Buhara'da erkeklerin oldukça sade kıyafetler tercih ettiğini ve onların gömlek üzerlerine ipek veya pamuklu kumaşlardan kaftan giydiklerini belirtir. Budrin, insanların hava durumuna veya zenginliklerine göre kaftanlarını ipek ya da pamuklu tercih ettiklerini ve başlarına Hint muslininden¹¹ yapılmış sarık taktıklarını belirtmiştir; bu sarıklar ise beyaz ve mavi bezle sarılmıştır. Ona göre bu kıyafet olmadan hiç kimseye evinden dışarı çıkmasına izin verilmezdi (Budrin, 1871, s. 35). Buhara'da kadınların ise genellikle gömlek, yarım ceket, dar ve uzun kollu elbiseler giydiğini ve peçesiz asla dışarı çıkmadıklarını gözlemlemiştir. Budrin giyimini yanı sıra kadınların yüz hatlarına ilişkin görüşlerini de ifade eder. Ona göre siyah kirpikler, ince kemerli kaşlar, siyah ve parlak gözleri kadınlara adeta güzellik katmaktadır. Buharalı kadınların burada adeta bir esir gibi yaşadığını düşünen Budrin, kadınların eşleri dışında başka erkeklere bakamadıklarını ve Buhara'nın çarşı, sokak neredeyse her yerde kadınların nadiren görüldüğünü söyler. Ona göre çarşılar adeta beyaz sarıklı erkeklerin krallığı gibidir (Budrin, 1871, s. 36).

Budrin Buhara'nın sosyal hayatına dair aktardığı gözlemlerin yanı sıra bölgenin ekonomik potansiyeline de dikkat çekmiştir. Buhara dağlarının altın ve gümüş bakımından oldukça zengin olduğunu belirtmiştir. Fakat Buharalıların madenlerden bihaber olduğunu ve onları çıkartmak için hiçbir çaba göstermediklerini günlüğüne yazmıştır. Onun ifadelerine göre Buharalıların altın ve gümüşü Hindistan'dan, bakırı İran ve Çin'den, demiri ve kalayı ise Rusya'dan ithal ediyorlardı. Budrin, Emir Haydar'ın elçi Negri'ye Buhara'da altın ortaya çıktıktan sonra Buharalı tüccarların Rusya ile ticaretlerini geliştirdiklerini itiraf ettiklerini açıklamıştır (Budrin, 1871, s. 30). Meyendorf Budrin ile aynı görüştedir. Buhara maden bakımından her ne kadar bol olsa da Buharalıların özellikle dağlardaki madenlerin çıkartılması konusunda çok zayıf kaldıklarını ve bundan dolayı pek çok madenin Ruslardan tedarik edildiğini ifade etmiştir (Meyendorf, 1975, s. 112). Budrin Buhara'da kurşun, yanıcı kükürt, kezzap, amonyak, sap, güherçile ve tuz bulunduğunu belirtmiştir. Bunun yanı sıra

hükümlerlik haklarının meşruluğu ve bunun topluma kabul ettirilmesi için kan bağıllığına, yani Cengizogulları'nın kızları ile evlenip onlara Küregen (damat) olmaya önem verilmemeye başlandı. Bunun yerine saltanatın meşruiyeti seyyidlik ile desteklenmiş oldu. Bkz. Akar, 2018, s. 442; Çelik, 2009, s. 91.

¹¹ Muslin; düz, dokuma, pamuklu bir kumaş türüdür. Sağlıklı, yumuşak ve saf bir yapıya sahiptir. Musul şehrinde yapıldığı düşünüldüğünden bu ismi aldığı sanılıyor.

Buhara değerli taşlarıyla da öne çıkmaktaydı. Budrin akik, turkuaz, lapis lazuli¹² gibi değerli taşların Buhara’da çok ucuza satıldığını ifade etmiştir (Budrin, 1871, s. 30).

Buhara, genel nüfusunun büyük bir kısmını tüccarların oluşturması nedeniyle, “*Madinat at-Yujjar*” yani “*Tüccarlar Şehri*” olarak bilinmekteydi. Bu adlandırma, şehrin ekonomik yapısının ve ticaretin merkezi olmasının bir yansımasıdır. Buhara’daki tüccarların yoğun varlığı, kervansarayların şehir yaşamındaki önemini de artırmıştır (Özkan, 2025, s. 235). Kervansaraylar, tüccarların mallarını güvenle depolayabildikleri, uzun yolculuklar öncesi ve sonrası konaklayabildikleri mekânlar olarak işlev görüyordu. Buhara’da kervansaraylar özellikle Mangıt hanedanlığının iktidarıyla beraber bölgesel ve uluslararası ticaretin ana unsurlarından biri haline dönüşmüştür. Nitekim yerel bölgelerin üretim mallarının toplandığı Buhara Hanlığı’nın kadim başkenti Buhara, kervansarayları, çarşı ve pazarlarıyla Rusya, Hindistan, Afganistan, İran ve Çin gibi yabancı ülkelerden ve Hive, Hokand gibi komşu bölgelerden gelen çok sayıda tüccarın ve ticari kervanın taleplerini karşılamıştır (Koç, 2019, ss. 51-64). Budrin’in günlüğünde Buhara’da bulunan kervansarayların sayısı ve mimari yapısı hakkında bilgiler mevcuttur. Onun anlatımına göre Buhara’da 13 adet kervansaray vardır ve hepsi şehrin farklı bölgelerinde yer almaktadır. Ayrıca bu yapıların iki katlı ve daire şeklinde inşa edildiğini ifade etmiştir (Budrin, 1871, s. 26).

Şehirdeki fabrikaları, dükkânları ve pazarları gözlemlene fırsatı bulan Budrin, Buhara’da çok sayıda ipek ve kâğıt fabrikalarının olduğu belirtmiştir. Nitekim ipek üretimi Buhara ticaretinde önemli bir yere sahipti. Budrin’in gözlemlerine göre ipek, giyim-kuşamdan evdeki eşyalara kadar pek çok alanda önemli bir ticaret ürünü olarak kullanılmaktaydı (Budrin, 1871, s. 26). Budrin Buhara’da dükkânların oldukça güzel görünüme sahip olduğunu ve içlerinden bazılarının dikkat çekici taş yapılarıyla öne çıktığını belirtmiştir. Dükkânlarda satılan ürünlerden de bahseden Budrin her dükkânda farklı ürünlerin olduğunu şu ifadelerle günlüğüne kaydetmiştir: “*Buhara’da elbise dükkânı, ipekten süs, ipek şal, başörtüsü ve yatak örtüsü dükkânı, Rus malları dükkânı, taş ve porselen tabak-çanak dükkânı, bakır tabak-çanak dükkânı, çizme ve başmak (ayakkabı) dükkânı mevcuttur.*” (Budrin, 1871, s. 27). Budrin’in verdiği malumatlardan anlaşılabileceği üzere dükkânların isimlerinin satılan ürünlere göre verildiği aşikardır. Ayrıca dükkânlarda göze çarpan ürünün ipek olduğunu da görmekteyiz. Nitekim Meyendorf da Buhara’da ipek üretiminin oldukça yaygın olduğunu belirtmiştir (Meyendorf, 1945, s. 114).

Buhara’da pazarlar sosyal ve ticari hayatın merkezi konumundadır. Aynı zamanda halkın birtakım ihtiyaçlarının karşılayabildiği ticari mekânlardır. Budrin şehirdeki fabrikalar ve dükkânların yanı sıra pazarlar hakkında da bazı malumatlar vermiştir. Ona göre pazarlarda deve, koyun ve inek; odun ve kereste; ekmek ve diğer yiyecekler satılırdı. Yiyeceğin yanı sıra Buhara’da çok sayıda demirci ve bakırcı da mevcuttu. Burada bakır tabak-çanak eşya imâl edilirdi. Budrin eşyaların genel olarak Rus pazarından iki kat daha ucuza alınabildiğinden bahsetmiştir. (Budrin, 1871, s. 27). Budrin Buhara’da merkez caminin yakınında Registan olarak bilinen bir pazarın bulunduğunu ve bu pazarlarda eşyanın dışında kölelerin satıldığını belirtmiştir. Nitekim geniş Türkistan coğrafyasında ele geçirilen kölelerin satıldıkları pazarların en büyükleri Hive ve Buhara’daydı. Çeşitli yollarla ele ele geçirilen tutsaklar köle pazarlarında ölçü ve kriterlere uygun olarak satılırdı. Budrin’e göre kadın köleler erkek kölelere kıyasla daha yüksek fiyatlarda satılmakta olup, kölelerin sağlık durumu ve fiziksel özellikleri fiyatın belirlenmesinde önemli bir kriter oluşturmaktaydı. Onun gözlemlerine göre sağlıklı bir erkek kölenin fiyatı 40 ila 50 Buhara altın sikkesi arasında değişirken, sağlıklı bir kadın kölenin fiyatı 80 Buhara altın sikkesi ederdi (Budrin, 1871, s. 27).

Heyetin Rusya’ya Dönüşü

Elçi Negri’nin han ile son görüşmesi 7 Mart’ta gerçekleşmişti. Han tarafından oldukça nazik karşılanan elçi dönüş yolu için yapılacak hazırlıklar ve erzak temini adına biraz zaman talep etmiştir. Han, elçinin talebini saygıyla karşılayarak Buhara’da yapılacak olan yılbaşı kutlamalarında hiçbir Rus’un katılmaması kaydıyla Buhara’da 20 Mart’a kadar kalmasına müsaade etmiştir. Ardından

¹² Lapis Lazuli, lacivert taş manasına gelir. Hindi kuş dağlarının kuzey yamacında bulunur. Bkz. Zarccone, 2021, s. 126.

Negri'ye 200, komutan Meyendorf'a 40, müfreze komutanına 40 ve heyetin diğer üyelerine 15'er altın sikke hediye etmiştir. Fakat Negri bu hediyeyi kabul etmemiştir. Negri'ye göre han, elçiliğe hediye vermek istiyorsa bu işi para ile değil emtia ile yapabileceğini belirtmiştir. Negri maiyetiyle beraber 9 Mart'ta şehirden ayrılarak Bazarçı'deki kamplarına dönmüştür. Bu tarihten sonra heyetten hiçbir kimse Buhara'da bulunmamıştır (Budrin, 1871, s. 20). Buhara Hanı 21 Mart'ta Negri ve maiyetine hediye olarak İran şalı ve Hint kumaşı göndermiştir. Hediyeleri kabul eden Negri, Asya geleneğine uygun olarak hana hediyelerin 1/10 oranında altın sikke göndermiştir. Buhara misyonunu tamamlayan heyet 22 Mart'ta yola çıkmayı kararlaştırmış, 23 Mart'ta Rus ordunun su ile kutsanmasından sonra öğlen saat 2 civarında Bazarçı'de kurulan kamptan ayrılarak yola çıkmıştır (Budrin, 1871, s. 42).

Yola koyulan heyet birçok köy üzerinden ilerleyip nihayet sınır kasabası olan Vardanz'y'a geldi. Bu kasaba doğuda ve batıda topraktan yapılmış yüksek duvarla örülmüş, kuzeyde ise yüksek tepelerle çevrilmişti. Buradan yola çıktıktan sonra 6 verst kadar ilerlediler. Çöl üzerinden ilerleyen heyetin yürüyüşü aşırı rüzgâr yüzünden engelleniyordu. Heyet buradan Agatma'ya doğru ilerledi. Nitekim dönüş yolunda tüm ormanlar yeşilliklerle örtünmüştü. Buğdaylar yükselmiş, bozkırda ise her yerde otlaklar oldukça fazlaydı. Bu durum heyetin dönüş yolunda sıkıntı yaşamadıklarının bir göstergesidir. Geliş güzergâhında Ekim ayında çıktıkları için bazı sıkıntılar yaşansa da dönüş yolunda bahar geldiği için zorlanmamışlardır. 10 Nisan Paskalya Günü sebebiyle mola verildi. Saat 3 civarı ayinden sonra yola koyulan heyet Yan Derya ve Kuvan Derya'yı geçti. Sır Derya'ya kadar yeni güzergâhtan gelen heyet bu nehri Kazak sandallarıyla geçti. 12 verst yol kat ettikten sonra Akça-kuduk diye bilinen suyu tuzlu olan üç kuyunun yanında durakladılar. Günlerce çöllerde yürümüşlerdi. Küçük Barsuk ve Büyük Barsuk'tan geçen heyet 30 Nisan'da Magadjar dağlarının önlerine gelmişti. İlek Nehri'ne kadar ilerleyen heyeti burada 100 askeri ile Sultan Arungazi karşıladı ve heyete birkaç koyun hediye etti. Burada bir günlük molanın ardından 14 Mayıs'ta Orenburg yakınındaki bir hana ulaştılar. Heyet 16 Mayıs sabah saat 9 civarında Orenburg'a girdi. Askerî Vali General Essen'in konağının karşısındaki bir koruda tören eşliğinde şükran ayini yapıldı. Ardından heyete ziyafet verildi (Budrin, 1871, ss. 42-45).

Sonuç

Tarih boyunca Türkistan bölgesine dünyanın muhtelif bölgelerinden ve kültürlerinden pek çok seyahat gerçekleşmiştir. Özellikle diplomatik misyonla gönderilen elçilik heyetlerinin seyahatleri sırasında pek çok zorluğu aşarak kadim Türk topraklarına varmayı başarmaları ve bölgeye dair elde edilen bilgileri not almaları son derece kıymetlidir. Bilhassa 19. yüzyıl elçilik teatillerin yoğun geçtiği bir yüzyıldır. Dönemin Rus çarı I. Aleksandr, karşılıklı ticaret anlaşması yapmak için Buhara Hanlığına bir elçilik heyeti gönderilmesini emretmiş, bu görevi General Essen'in denetimiyle elçilik heyetinin başkanlığını yapmak üzere Farsça ve Türkçe'ye vâkıf olan ve Doğu'yu yakından tanıyan Aleksandr Negri'ye vermiştir. Çarın temel gayesi yalnızca Buhara Hanlığı ile arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek değil, aynı zamanda Rus esirlerin serbest bırakılmasını sağlamak, Buhara Hanlığı ve Türkistan hakkında kapsamlı ve güvenilir bilgiler elde etmektir. Fakat elçilik heyeti söz konusu bölgede üç ay kalmasına rağmen müzakerelerin şekli olarak kaldığı, dolayısıyla herhangi bir resmî anlaşmanın imzalanmadığı anlaşılmaktadır.

Rahip Budrin heyetin yola çıktığı 10 Ekim 1820 tarihinde günlüğünü yazmaya başlamış ve 16 Mayıs 1821 tarihinde heyetin Rus topraklarına ulaşmasıyla günlüğünü sonlandırmıştır. Budrin'in anlatımlarından anlaşılıyor ki, Ruslar nazarında Türkistan aşılması çetin bir diyar olmasına rağmen Türkistan'a ulaşma davasında asla taviz vermeyecek bir inanç ve kararlılık söz konusudur. Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'nin hatırasının 100 yıl sonra bile oldukça canlı olması buna en iyi örnektir.

Budrin, Buhara seyahati boyunca gördüğü ve ilk defa karşılaştığı bitki türlerini, geçtiği yolların havasını, suyunu, toprağını kendi bilgisi çerçevesinde yorumlayarak değerlendirmiştir. Günlüğünde yalnızca doğal gözlemlerle yetinmemiş, zaman zaman Buhara'nın tarihine, halkın kültürel öğelerine ve toplumun günlük yaşam biçimine dair önemli notlara da yer vermiştir. Bu yönüyle onun günlüğü

yalnızca bir seyahat anlatısı değil, aynı zamanda dönemin sosyo-kültürel yapısına ışık tutan değerli bir kaynaktır.

Kaynaklar

- Akar, K. (2018). *XI. XIX. Yüzyıllar Arasında Türkistan Türk Devletlerinde Kullanılan Unvan ve Islahatlar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barthold, V.V. (2004). *Rusya ve Avrupa'da Oryantalizm*. K. Bayraktar & A. Mera (çev.). Küre Yayınları.
- Bohlen, A. (1966). "Changes in Russian Diplomacy under Peter the Great", *Cahiers du monde Russe et Soviétique*, 7(3) 341-358.
- Budrin. (1871). *Russkie v Buhare v 1820 Godu, (Zapiski Oçevidtsa)*. Spravoçnaya Knijka Orenburgskago Kraya Na 1871 god, Orenburg.
- Burnes, A. (1834). *Travels into Bokhara Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia Also, Narrative of a Voyage on the Indus from the Sea to Lahore, With Presents from the King of Great Britain; Performed Under the Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832, and 1833*, C. II, John Murray.
- Burton, A. (1997). *The Bukharans a Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-170*. Richmond: Curzon Press.
- Çelik, M. B. (2009). *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güven, Ş. (2022). *Rahip Budrin'in Seyahat Notlarına Göre Buhara (1820)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Halfin, P.İ. (1983). Demezov- İ.V. Vitkeviç, *Zapiski o Buharskom Hanstve, Nauka*. Moskova.
- Halfin, N.A. (1974). *Rossia i Hanstva Sredney Azii*, Moskova: Nauka.
- Hanikov, N. (1843). *Opisanie Buhararskago Hanstva*, S. Petersburg.
- Hatunoğlu, N. (2016). "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları* (H. Alan & İ. Kemaloğlu Ed. 482-526). Ötüken Neşriyat.
- Jukovskiy, S. V. (1915). *Snoşeniya Rossi s Buharoy i Hivoy za Poslednee Trehsotletie*, Petrograd.
- Koç, D. (2017). "XVI.- XIX. Yüzyıllarda Buhara Hanlığı'na Gelen Rus Diplomat ve Askerler". *Türk Dünyası Araştırmaları*, 15(227), 61-90.
- Koç, D. (2020). "Buhara Emirliğinde Eğitim Sistemi". *Turkological Studies*, 3(1) 7-17.
- Kurat, A. N. (2020). *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu.
- Maslova, O. B. (1955). *Obroz Russkih Puteşestviy i Ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu Materialı k İstorii İzuçeniya Sredney Azii*. Çast 1 1715-1856. İzdatelstvo Sagu, Taşkent.
- Meyendorff, E. K. (1975). *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*. E. K. Betger (çev.), Moskova: İzdatelstvo Nauka.
- Meyendorff, G. D. (1826). *Voyage D'Orenbourg A Boukhara, Fait En 1820*, Paris.
- Muhammadjonov, A. R. Negmatov, T. (1957). *Buhoro va Hevaning Rossiya bilan Munosabatlari Tarihiga Doir Ba'zi Manbalar* (Ya. G. Gulomov, Ed.). Özbekistan SSR Fanlar Akademiyasi Naşriyoti.
- Nazarov, F. (1823). *Russian Missions into the Interior of Asia*. Richard Phillips, London.
- Olufsen, O. (1911). *The Emir of Bokhara and His Country*. William Heinemann, London.
- Özkan, M. (2018). "Bekoviç Gibi Kaybetmek: Aleksandr Bekoviç Çerkasskiy'in 1717 Hive Seferi". *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (1) 1307-332.
- Özkan, M. (2019). Buhara, Petersburg ve İstanbul Arasında Diplomasi Trafiği: Molla İrnazar Maksutov Elçiliği. *Gazi Türkiyat*, 24, 165-183.
- Özkan, M. (2019). *Türkistan'ın Keşif Çağı: Rus Seyyah Burnaşev'in Gözünden Buhara*. Kronik Kitap.
- Özkan, M. (2020). Petro'nun Altın Düşleri: İvan Dmitrieviç Buhgolts'un Yarkend Keşif Seferi (1714-1716). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 32, 187-202.
- Özkan, M. (2021). *Buhara Hanlığı (1500-1920)*. Selenge Yayınları.

- Özkan, M. (2022). Erken Modern dönem Türkistan'da Yol ve Yolculuk: Timofey Stepanoviç Burnaşev ve Buhara Seyahati (1794–1795). In *I. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu (Yol): Bildiriler kitabı* (ss. 126–135). Erzurum: Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları.
- Özkan, Murat, “Buhara’nın Kısa Tarihsel Süreci ve XVI. Yüzyıl Öncesinde Seyyahların Buhara İzlenimleri”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 8/1 (Haziran 2025): 229-250.
- Sela, R. (2013). “Seventeenth Century Russian Diplomatic Missions to Central Asia”. N. Green (Ed.), *Writing Travel in Central Asian History* (69-88). Indiana University Press.
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. (I). Enderun Kitabevi.
- Türker, Ö. (2020). “Keşfetmek ve Tanımlamak: 17. ve 18. Yüzyıl Rus Seyyahlarına Göre Buhara”. M. Gökçe (Ed.), *Seyyahların İzinde Türkistan* 73-110. Pegem Akademi.
- Ükten, S. S. (2018). “Buhara Hanlığı’nın Askeri Teşkilatı (1500-1868)”. Türk Tarih Kurumu.
- Ünal, F. (2021). “1820’de Buhara’ya Gönderilen Rus Elçiliği ve Yakovlev’in Notları”. H. Yıldız & A. Öztürk (Ed.). *Türkoloji’nin Delikanlısı Seyyah Prof. Dr. İsmail Doğan Armağanı*. Fenomen Yayınları.
- Yorulmaz, O. (2013). *Başlangıcından Feshine Kadar Kazak Türkleri ile Çarlık Rusya’sı Arasındaki Siyasi İlişkiler*. Türk Tarih Kurumu.
- Zarcone, T. (2021). *Yasak Kent Buhara 1830–1888*. A. Berktaş (Çev.). İletişim Yayınları.